

Janusz Siatkowski

Instytut Sławiistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego

Warszawa

janusz.siatkowski@wp.pl

Historia badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki

Abstrakt: Celem artykułu jest zapoznanie czytelnika z bogatą, sięgającą połowy XIX w., historią badań nad wpływami słowiańskimi na ogólny język niemiecki, na jego odmiany regionalne i gwary. Badania te są jednak na ogół słabo znane, nawet wśród językoznawców. Szczególną uwagę zwrócono tu na pełne jeszcze kontrowersji badania najwcześniejsze. Największe nasilenie tych badań obserwujemy po II wojnie światowej. Bogatych materiałów dostarczyły liczne niemieckie słowniki regionalne z terenów sąsiadujących z językami słowiańskimi oraz *Niemiecki atlas językowy*. Sławiści i germaniści, głównie niemieccy, zgromadzili ogromny liczbowo materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim, z których tylko drobna część dotyczy niemieckiego języka literackiego (około 180) lub potocznego, zdecydowana zaś większość (przeszło 4000) różnych gwar niemieckich.

Słowa kluczowe: wpływy językowe, wpływy leksykalne, wpływy morfologiczne, interferencja językowa, sławizmy w języku niemieckim

Abstract: History of Research of Slavic Influences on the German Language. The objective of this article is to familiarize the reader with the rich history of research of Slavic influences on the general German language, on its regional varieties and dialects. They go back to the middle of the XIX century. They are poorly known, even by linguists. A particular attention was paid to the earliest research, the first, yet controversial, statements on Slavic influences on the German language. Finally, the disputes on the recognition of certain words as borrowings from the Slavic languages have not so far been resolved. We may see a particular increase in the said researches after the end of the Second World War. Numerous German regional vocabularies from the territories neighboring the Slavic languages and the German Language Atlas provided a great deal of materials. Slavic and German linguists, mainly German linguists, have amassed a huge number of dialect-related and historic materials concerning borrowings from the Slavic languages in the German language, from which only a minor part concerns the German literary language (about 180) or colloquial German language, however the prevailing majority (about 4 000) concerns different German dialects, in particular, the old German dialects, which are no longer existing. These are mainly lexical borrowings, however the morphological influence is also at issue here, e.g. the Slavic suffixes being added to the German root words.

Keywords: linguistic influences, lexical influences, morphological influences, linguistic interference, Slavisms in the German language

Znajomość silnych wpływów niemieckich na języki słowiańskie jest dosyć powszechna, natomiast wiedza o oddziaływaniu języków słowiańskich na język niemiecki zarówno w społeczeństwie, jak i wśród językoznawców, na ogół jest niewielka.

Tymczasem już dosyć dawno zwrócono uwagę na elementy słowiańskie w niemieckim języku ogólnym, a zwłaszcza w gwarach i w języku potocznym regionów sąsiadujących z obszarem słowiańskim. Literatura dotycząca tego tematu jest zresztą już bardzo bogata. Warto ją chociaż w zarysie przedstawić, zwracając większą uwagę na prace najwcześniejsze, kiedy to ustalenia dotyczące wpływów słowiańskich są jeszcze często niepewne.

Spostrzeżenia o wpływach słowiańskich na język niemiecki i jego gwary ukazują się dosyć wcześnie. Sporo cennych uwag o wpływie języka polskiego na język niemiecki, używany dawniej w Poznańskim i na terenach sąsiednich, podał na początku XIX w. Christian Samuel Theodor Bernd (1820). Ten opis „niemiecko-polskiej mieszaniny językowej” m.in. utrudnił mu zresztą uzyskanie profesury w Bonn. Materiały te są znane dzięki temu, że zostały włączone do słownika śląskiego Walthera Mitzki.

Już w połowie XIX w. August Schleicher (1851, 38–42) stwierdził, że oddziaływanie sąsiadujących języków z zasady jest obustronne i zwrócił uwagę na wpływy słowiańskie na język niemiecki w zakresie fonetyki i kalkowania zwrotów, a z pożyczek słownikowych wymienia *Schmetten* ‘śmietana’, *Kren* ‘chrzan’ i *Pawlatsch* ‘pawłacz’.

Karl Weinhold (1852, 245–257), w związku z przygotowywanym przez siebie słownikiem niemieczyzny śląskiej, przedstawił zestawienie slawizmów uważanych przez siebie za używane przez śląskich Niemców, obejmujące 23 rzeczowniki (np. *die kasche* ‘kasza’, *das kumt* ‘chomąto’, *die kumurke* ‘komórka’, *der leschake* ‘leniuch’), 4 przymiotniki (np. *gabsch* ‘gapiowaty’, ‘gapa’, *glupsch* ‘głupi’) i 10 czasowników. Z bardziej szczegółową dokumentacją źródłową przedstawia je później w przyczynkach do słownika śląskiego (Weinhold 1855). Większość podanych przez Weinholda slawizmów późniejsi badacze na ogół przyjmują, zastrzeżenia budzą niektóre z podanych przez niego czasowników, jak np. *grabschen* ‘grabić’, *gratschen* ‘grać’.

Ernst Förstemann (1852, 412–429) ogłosił artykuł o elementach słowiańskich w gwarach Prus Zachodnich, w którym zestawił ok. 150 wyrazów podejrzewanych o zapożyczenie z języka polskiego oraz z gwar północnej Polski, m.in. z kaszubszczyzny. Zebrał tam sporo slawizmów używanych na terenie dawnych Prus, jak np. *baranken* ‘skóra z jagnięcia’, *bunk* ‘bąk’, *dali* ‘dalej’, *grubas* ‘grubas’, *kobbel* ‘kobyła’, *kruschke* ‘gruszka’ itd., w tym formacje hybrydalne, jak *mutteruschke* ‘mamusia’ od podstawy niemieckiej z polskim sufiksem i odwrotnie od podstawy słowiańskiej z niemieckim sufiksem, np. *pomager* ‘pomocnik’ czy *pomadig* ‘pomału’. Obok rzeczywistych pożyczek umieścił tu jednak świadomie wyrazy wspólne dla obu społeczności, odkładając do późniejszych badań rozstrzygnięcie, jaki był kierunek zapożyczenia. Znalazły się tu więc także znane językowi polskiemu oczywiste pożyczki niemieckie, np. *flak* z niem. *Fleck*, *flądra* z niem. *Flinder*, *Flunder*.

Warto zwrócić uwagę na czasownik *schmagostern/schmackostern* i rzeczownik *Schmagoster/Schmackoster*, związane ze zwyczajem wielkanocnym, kiedy to w poniedziałkowy ranek chłopcy biją dziewczyny po gołym ciele różgami brzożowymi. Zarówno Weinhold, jak Förstemann przyjmowali tu derywaty od pol. *smagać* ‘uderzać różgami’, co później jest powtarzane w wielu opracowaniach niemieckich, choć chyba bardziej prawdopodobne jest niemieckie pochodzenie tego wyrazu od śrdniem. *smacken* ‘uderzać’, na co zwrócił uwagę już Lorenz Diefenbach w swoich krytycznych uwagach do artykułów Weinholda i Förstemanna, w których podaje dokładniejsze lo-

kalizacje przytaczanych przez nich pożyczek, a w kilku wypadkach kwestionuje przyjmowanie wpływu słowiańskiego (Diefenbach 1853, 48–55, por. też później Teuchert 1958, 17 i WOSM, IV, 100 oraz Brückner ES, 533 s.v. *śmigus* i Machek-ES 2, 617 s.v. *šmigrust*, *šmirgust*, *šmigust*).

Ciekawych regionalnych przykładów dostarcza, nawiązujący do zestawień Weinholda, Ignaz Petters (1858, 472–479), jak *mosanze* ‘rodzaj ciasta’ z czes. *mazanec* od *mazati* ‘mazać, smarować’, *schlitzken* i *schleisken* ‘kluski’ z czes. *slíž*, *slížek* ‘ts.’ od *slíti* ‘zlać, połączyć’ (por. czes. gwarowe *šlejzky*, *šlejžky* ‘kluski, którymi się tuczy gęsi’), *schüpprine* z pol. *czupryna* lub czes. dial. *čupryna*.

W sześciu krótkich zestawieniach w roku 1868 oraz 1871 Oskar Beyersdorff podał 375 sławizmów używanych w niemczyźnie śląskiej. Powoływał się na źródła polskie (np. *Poganka* ‘gryka’, *Kapusta*, *Pustkowien* ‘pojedyncze domy stojące za wsią’), polskie lub czeskie (np. *Druschmer* ‘druzba na weselu’, *Kretscham* ‘karczma’), rosyjskie (np. *Droschke* ‘dorożka’), łużyckie (np. *Dörntze*, *Durnitz* ‘pokój’ z łuż. *dwernica*) itd.

W roku 1884 Hugo Schuchardt przedstawił kompetentne syntetyczne ujęcie wpływów słowiańskich na niemczyznę używaną w ówczesnej Austrii. Szeroko omówił ewentualne wpływy fonetyczne i kalkowanie pewnych zwrotów oraz wpływy leksykalne. Wykorzystał wszelkie wcześniejsze opracowania, m.in. te już tu wspomniane, uzupełniając je własnymi materiałami pozyskanymi od różnych informatorów. Podał bogate zestawienia sławizmów w dialektach niemieckich na terenie Czech i w niemczyźnie wiedeńskiej – wywodzących się głównie z języka czeskiego, na południu ówczesnej Austrii – pochodzących często z języków południowosłowiańskich i we wschodniej Austrii na pograniczu językowym węgierskim – przejmowanych z języka słowackiego. Odwołał się też do wpływów polskich na niemczyznę śląską, a także pruską. Podał już sporo informacji o zasięgu poszczególnych sławizmów, np. form *pomálu*, *pomále* oraz *pomade*, *pomadi*, *pomadig* ‘powoli, pomału’. Opracowanie to zasługuje na wielkie uznanie. Należy jednak zwrócić uwagę, że w części poświęconej przejmowaniu niem. *s* przez *ž* w pożyczkach do języków słowiańskich wymienia czes. *čížek* jako pochodzące z niem. *Zeisig*, podczas gdy mamy tu do czynienia z pożyczką odwrotną.

Wcześniej zwrócono uwagę na wpływy słowiańskie na dialekty niemieckie na terenie Łużyc. Już J. Wilhelm Neumann (1853, 234–252) przytacza liczne przykłady pożyczek łużyckich, a Christian Wilhelm Bronisch (1862, 182–190) zestawia ponad 200 „wyrazów słowiańskich, zwłaszcza łużyckiego pochodzenia”, np. *Buback* ‘straszydło, którym straszą dzieci’, *Glowatz* ‘kijanka’, *Hupatz* zool. ‘dudek’ itd. Kilka przykładów podaje też Gustav Hey (1893, 24–27).

Nawiązując do Förstemanna, na pożyczki polskie (słowiańskie) w języku niemieckim dawnych Prus Zachodnich i Wschodnich zwraca uwagę Georg Heinrich Ferdinand Nesselmann (1871, 59–78, 673–700), systematycznie sygnalizując je w swoim *Słowniku pruskim* (Nesselmann 1873, 76–77), por. np. hasła *kòbel*, *kòbele*, *kòbil*; *kobilke*; *kokoschke*; *kolátsch*, *kollátsch*. Należy tu też wspomnieć o ponumerowanej liście 104 sławizmów w niemczyźnie pruskiej Friedricha Wilhelma Ferdinanda Schmitta (1879, 164–168).

Bogaty zbiór wyrazów reliktowych w języku niemieckim na Pomorzu Zachodnim podaje Otto Knoop (1890, 1–26, 1891, 1–18). Często mają one kaszubskie cechy językowe, np. *Borna* ‘brona’, *Jaskuliza* ‘jaskółka’, *Jastschipp* ‘jastrząb’, *Junz* ‘młody byk’ itd.

Na podstawie niemieckiego słownika pruskiego Hermanna Frieschbiera (1882–1883) opracowanie wpływów języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie przedstawił w dwóch, nieco różniących się od siebie wersjach Adam Kleczkowski (1913, 117–132; 1931, 113–130), który wskazuje, że poza wpływami języka ogólnopolskiego widoczne są też pewne wpływy kaszubskie, a także ruskie, czeskie, słowackie. Przesadnie zakłada pośrednictwo polskie w zapożyczeniach z innych języków europejskich. Grupuje pożyczki według kręgów tematycznych i części mowy, zwraca uwagę, że często do niemieckich podstaw dodawane są polskie sufiksy i prefiksy. Ważne uzupełnienie opisu wpływów języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie stanowią artykuły Walthera Ziesemera o języku urzędowym Zakonu Krzyżackiego (Ziesemer 1923, 150–151) i w gwarach niemieckich byłych Prus Wschodnich (Ziesemer 1924). Później, zwłaszcza w związku z kolejnymi słownikami pruskimi (Ziesemer Wb 1935–1944, PrWb), wprowadzono tu wiele uzupełnień.

Nadal budziły zainteresowanie wpływy polskie w Niemczech śląskiej. Należy tu wspomnieć artykuły Hugo Hoffmanna o wpływach na Górnym Śląsku (Hoffmann 1909, 264–279; 1910, 193–204), choć przyjmowanie zapożyczeń w zakresie fonetyki i składni jest tu przesadzone. Używanie wielu podanych przez niego sławizmów spod Ząbkowic Śląskich potwierdza Karl Rother (1913, 137–155), który podaje też kilka nowych.

W sporządzonym przez Georga Gollora (1920, 4–5; 1924, 40–54) zestawie nacechowanych negatywnie wyrazów używanych przez Niemców pod Bytomiem znajdujemy wiele oczywistych polonizmów, podanych zresztą w polskiej pisowni, jak *duppek* ‘mały, starszy mężczyzna’, *garbocz* ‘człowiek garbaty’, *grzebok* ‘grzebuła’, *łozarciuch* ‘żarłok’, *paplok* ‘człowiek pucułowaty’ lub utworzonych od niemieckich podstaw za pomocą polskich sufiksów, jak np. *Bucklotsch*, *puklocz* ‘człowiek garbaty’, *brylok* ‘okularnik’, *Hadérlok* ‘gałganiarz’, *Schwandrok* ‘człowiek mówiący niewyraźnie’ itd. Kilka dalszych pożyczek tego typu z Bojkowa (Schönwald) pod Gliwicami podaje Wilhelm Mak (1926, 772–774).

Z czeskiego Śląska dosyć bogate materiały dotyczące wpływów czeskich na potoczny język niemiecki okolic Opawy zebrał pod koniec XIX w. Eduard Tomanek (1890–1891).

Bardzo dokładne informacje o wpływach czeskich na gwary niemieckie na terenie Czechosłowacji zyskał Ernst Schwarz w związku z gromadzonymi pod jego kierunkiem (wraz z Erichem Gierachem) materiałami do słownika i atlasu gwar niemieckich na terenie Czechosłowacji. W okresie międzywojennym ogłosił on obszerny artykuł (Schwarz 1932/33, z. 3, 327–343; w skróconej wersji 1934, 592–597) z dwiema mapami przedstawiający geograficznie licznych pożyczek czeskich w gwarach niemieckich na terenie Czech, jak np. *Kretscham* ‘karczma’, *Lusche* ‘kałuża’, *Straka*, *Straga* ‘sroka’ *Druschma*, *Druschknecht*, *Druschmann* ‘druzba na weselu’, *Plampatsch*, *Tlumpatsch* ‘druzba zapraszający na wesele’. W czasie wojny zebrane materiały w większości zginęły. Uratowane 104 mapy wydał z komentarzami po wojnie w trzech tomach (Schwarz 1954; 1956; 1958). Ogłosił też nową syntezę (z kilkoma mapkami) wpływów czeskich na gwary niemieckie w Czechach (Schwarz 1958, 128–150). Zrekonstruowany obszerny słownik jest właśnie w druku (SdWb). Stanowi on dobre źródło do poznania, zresztą na ogół dobrze sygnalizowanych przez redaktorów słownika, licznych pożyczek czeskich w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech.

Sławizmy u Niemców nadbałtyckich przedstawił w swojej monografii Valentin Kiparsky (1936).

Duże znaczenie, jako próba całościowego przedstawienia wpływów słowiańskich we współczesnym niemieckim języku literackim, ma praca Phlipa Wicka (1939), który na podstawie ustalanych przez siebie pierwszych poświadczeń pożyczek słowiańskich określa ich źródło. Do polonizmów zalicza 29 wyrazów, m.in. *Grenze* 'granica', *Kobel* 'kobyła', *Quark* 'biały ser, twaróg', *Jauche* 'gnojówka', *pomale* 'powoli', *dalli* 'dalej, naprzód, szybko' itd. Ze względu na zbyt skromną bazę materiałową jego ustalenia wymagały poważnych korekt, np. wspomniane wyżej wyrazy *Quark* i *Jauche* zostały przejęte nie z polskiego, lecz z języków łużyckich.

Wzrost liczby publikowanych prac zajmujących się wpływami słowiańskimi na język i gwary niemieckie następuje po II wojnie światowej. Powstają liczne opracowania zajmujące się wpływem różnych języków słowiańskich na regionalne odmiany niemieckie na terenach sąsiadujących z językowym obszarem słowiańskim i na niemiecki język ogólny (literacki).

Przegląd wpływów słowiańskich na dialekty wschodniemieckie zaprezentował Hermann Teuchert (1958), kwestionując niektóre wcześniej niesłusznie przyjmowane pożyczki. Obszerne omówienie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych w czasie reformacji przedstawił Herbert Wolf (1965). Rolf Müller (1966), omawiając niemieckie nazwy 'bicza', wskazuje na łużyckie pochodzenie nazwy *Peitsche*. Bernhard Peters (1967) sugeruje słowiańskie pochodzenie nazwy *Preißelbeere*.

Sz szczególnie cenne są, mające bardzo szeroki zakres, prace Hansa Holma Bielfeldta poświęcone wpływom słowiańskim na różne gwary niemieckie, zwłaszcza na terenie Łużyc i w Brandenburgii (Bielfeldt 1962a; 1970c; 1978) oraz w ogóle w dialektach wschodniemieckich (Bielfeldt 1965e), a także na Pomorzu (Bielfeldt 1964a) i w innych dialektach niemieckich. Oddzielnie omówił on pożyczki polskie (Bielfeldt 1965b), czeskie (Bielfeldt 1966a), rosyjskie (Bielfeldt 1963c; 1967b), a także bałtyckie (Bielfeldt 1970a). Kilka prac poświęcił chronologii i miejscu przejmowania poszczególnych sławizmów (Bielfeldt 1963) oraz ich dalszemu wewnętrznemu szerzeniu się w języku niemieckim (Bielfeldt 1963a; 1963c; 1967a). Wyróżnia w swoich badaniach relikty (Bielfeldt 1963b) zachowane po dawnym osadnictwie słowiańskim na terenach zgermanizowanych, zapożyczenia bezpośrednio z sąsiadujących dialektów niemieckich oraz przejęte za pośrednictwem języków literackich (Fernentlehnungen, 1965b). Syntetycznie ujmuje wpływ poszczególnych języków słowiańskich na nowoniemieckie słownictwo literackie (Bielfeldt 1965a). Ważne są też jego rozprawy, wykazujące się drobiazgową wprost analizą semantyczną i bogatą dokumentacją materiałową, poświęcone poszczególnym wyrazom słowiańskim. Korzystanie z prac Bielfeldta ułatwia ich zbiorowe wydanie (SWD, 1982), które niestety nie ma jednak indeksów wyrazowych.

Helmut Schönfeld (1963) przedstawił w gęstej siatce punktów zasięgi sławizmów zachowanych w gwarach niemieckich w widłach górnej Sali i środkowej Łaby oraz jej prawego dopływu Czarnej Elstery. Daje też bogate ich poświadczenia w źródłach historycznych. Ważnym dopełnieniem jest tu praca Karla Bischoffa (1967).

Bardzo wartościowy i przejrzysty jest słownik pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowo-niemieckim Ernsta Eichlera (EWSE, 1965), gdzie autor zgromadził 429 pozycji słownikowych (z licznymi wariantami fonetycznymi i morfologicznymi).

mi), w tym 60 nieuwzględnianych dotychczas w literaturze. W wypadku 34 haseł wyróżnionych przez podkreślenie kwestionuje przyjmowane wcześniej ich słowiańskie pochodzenie. Dotyczy to np. wyrazów *Bemme* 'posmarowana kromka chleba', *Zauke* 'konwalia', *Preißelbeere* 'borówka' (tu ze względu na brak hipotetycznego źródła formy niemieckiej **bruslica*). Spotkał się on na ogół z przychylnym przyjęciem. Jedyne Bielfeldt (1966d), ocenił go skrajnie negatywnie. Było to spowodowane też faktem, że dzięki układowi alfabetycznemu łatwe do wyszukiwania odpowiednich wyrazów opracowanie Eichlera częściej cytowano niż prace Bielfeldta. Eichler opublikował też wiele cennych artykułów o kontaktach czesko-niemieckich (Eichler 1977; 1993) i o pożyczkach słowiańskich w dialektach wschodnio-środkowych Niemiec, też we współautorstwie (Otto Kieser, Heinz Dieter Krausch, Horst Weber).

Na podstawie materiałów do niemieckiego atlasu gwarowego omawia pożyczki słowiańskie na terenie Turungii i Górnej Saksonii Peter von Polenz (1963), podając ich dokładną lokalizację, w kilku wypadkach dołączył mapki.

Należy wspomnieć o przeglądzie nowszych badań dotyczących interferencji zachodniosłowiańsko-niemieckiej w zakresie leksyki, którą przedstawił Erhard Barth (1968).

Pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowych Niemiec (głównie zaś na Śląsku i na Górnych Łużycach) dotyczy, zawierająca bogatą bibliografię, praca Günтера Bellmanna (1971), współpracownika niemieckiego atlasu gwarowego i autora niemieckiego leksykalnego atlasu śląskiego (Bellmann 1965), oparta na bogatych zbiorach materiałowych tych atlasów. Charakteryzuje się ona szczególnie dokładnym wyznaczaniem zasięgów omawianych pożyczek, często ilustrowanych mapkami. Oprócz studiów wyrazowych pogrupowanych w kilka kręgów tematycznych (nazwy roślin, zwierząt, potraw, narzędzi gospodarskich, związanych z gospodarką wiejską, z dziedziną prawa i wojskowości), daje Bellmann syntetyczne ujęcie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych.

Na szczególną uwagę zasługują bogate materiałowo prace Klausa Müllera, poświęcone słowiańskim nazwom grzybów (Müller 1969ab; 1970; 1972b), szyszce (Müller 1966), płotce (Müller 1977b) oraz popularne przedstawienie sławizmów, zwłaszcza przejętych do niemieckiego języka literackiego, podane w układzie alfabetycznym z dołączeniem ciekawych cytatów ze słowników i przysłów oraz z utworów znanych pisarzy niemieckich (Müller 1995).

Licznych elementów słowiańskich (głównie czeskich, ale też polskich i południowosłowiańskich) w niemieckim wiedeńskiej dotyczą przede wszystkim bogato udokumentowane prace Wäłtera Steinhausera (1958; 1962; 1978). O pożyczkach słowiańskich w dawnym języku niemieckim w Pradze pisał Emil Skála (1973; 1991; 1995). Wpływy czeskie w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech, jak wspominałem, omawiał już Ernst Schwarz. Obecnie publikowany niemiecki słownik sudecki (SdWb) przynosi wiele nowych materiałów.

Do częstszych wcześniejszych opracowań wpływów słowiańskich na niemiecką śląską doszły po wojnie nowe. Należy tu wspomnieć przede wszystkim pracę Norberta Reitera (1960), omawiającą pożyczki polskie w niemieckim na Górnym Śląsku, pogrupowane w kilkanaście kręgów tematycznych, oraz dzieło Reinholda Olescha (1970), który wydobyl liczne polonizmy z niemieckiego słownika śląskiego Walthera Mitz-

ki (1963–1965), pominął natomiast zupełnie występujące w nim również zapożyczenia czeskie i łużyckie (por. np. stare wyzwiśko *Zernebock*, oznaczające złego człowieka lub diabła, wywodzące się od występującego we wschodnich dialektach dolnołużyckich przym. *cerny* i rzecz. *Bog*).

Ostatnio Agnieszka Nyenhuis (2011) wszechstronnie opracowała wpływy polskie na niemczyznę śląską (z licznymi nawiązaniem głównie do gwar pruskoniemieckich, pomorskich, rzadziej też innych) w ujęciu według pól semantycznych i szczegółowym przedstawieniu integracji morfologicznej pożyczek słowiańskich do niemieckiego systemu językowego.

Należy też wspomnieć o wpływie językowym licznej kolonii osadników polskich wywodzących się ze wschodnich części dawnego Państwa Pruskiego (Śląsk, Wielkopolska, Prusy Wschodnie i Zachodnie) w Zagłębiu Ruhry, gdzie oprócz szerzej znanych polonizmów, jak *Matka* ‘stara kobieta’, *Pinunsen* ‘pieniądze’, pojawiło się również kilka zapożyczeń lokalnych, jak *Mottek* ‘młotek’, *Pastek* ‘żartobliwa nazwa pastora’, *Pinnorek* ‘żartobliwa nazwa bliżej nieokreślonego przedmiotu, np. kołka’ od westfalskiego *Pinn* ‘ts. z rozszerzonym polskim sufiksem *-orek* (Heinz Menge 1985a; 1985b; Johannes Hoffmann 1996).

Wiele nowych sławizmów w niemieckich dialektach pomorskich, precyzyjnie ustalając ich źródła gwarowe – często kaszubskie lub słowińskie, wykryli Friedhelm Hinze (1963; 1964; 1969; 1970ab; 1971abc; 1972; 1977; 1990; 1996, 2000) oraz Renate (Herrmann)-Winter (1961; 1963; 1967), która zwróciła uwagę nie tylko na pożyczki leksykalne, lecz również na przejmowanie słowiańskich sufiksów dodawanych do niemieckich podstaw słowotwórczych. Bellmann neguje słowiański wpływ morfologiczny na język niemiecki i przyjmuje w takich wypadkach jedynie atrakcję leksykalną (Bellmann 1971, 44–48; 1984, 904–905).

Szczegółowe omówienie wpływów słowiańskich (głównie języka słoweńskiego) na niemczyznę Niemiec południowych przedstawiła Bärbel Müller (1972; 1974; 1977). Tam znajdziemy też informacje o wcześniejszych badaczach (Hugo Schuchardt, Walter Steinhauser, Hermann Ignaz Bidermann, Johannes Chrysostomus Mitterrutzner, Davorin Trstenjak, August Unterforcher, Karel Štrekelj, Primus Lessiak, Eberhard Kranzmayer, Jakob Kelemina, Ivan Koštiál) wpływów słowiańskich na język niemiecki na tym terenie.

Bardzo ciekawy syntetyczny przegląd słowiańskich pożyczek leksykalnych w gwarach niemieckich na podstawie pięciu słowników regionalnych (MeWb, ThürWb, WOSM, BWb, WBÖ) przedstawiła Susann Fleischer (2008, 2013), grupując je według szczegółowo wydzielonych pól semantycznych. Podała je w dwóch zestawach: pożyczek pewnych i ewentualnie możliwych (tu jednak umieszcza też wiele pozycji, których wpływ słowiański przekonująco został zakwestionowany). Zdarzają się wypadki, że autorka ten sam wyraz wymienia w obu grupach, np. *Kuntschen* ‘zielone gałęzie sosny’, *Petak* ‘dawna moneta w Wenecji’, *rabatzen* ‘ciężko pracować’, *tschmeren* ‘mówić płacziwie’. Z podanych słowników autorka zgromadziła liczne przykłady pożyczek, które we wcześniejszej literaturze naukowej w ogóle nie były wspominane, dzięki temu jest to wspaniały przewodnik po wymienionych niemieckich słownikach regionalnych. Ogranicza się jednak do samych zestawień, zazwyczaj bez podawania form z języków źródłowych, zresztą często w tych słownikach przytaczanych.

Należy jeszcze wspomnieć o słownictwie politycznym i społecznym związanym z życiem w Związku Radzieckim, które się szerzyło głównie w dawnej Niemieckiej Republice Demokratycznej, jak *Druschba* ‘przyjaźń’, *Kasatschok* ‘ludowy taniec ukraiński’, *Kolchos* ‘spółdzielnia produkcyjna’, *Kulak* ‘bogacz wiejski’, *Bortsch* ‘barszcz’, *Soljanka* ‘zupa mięsna ostro przyprawiona’, *Wodka* ‘wódka’, *Stogramm* ‘duży kieliszek wódki’, *Troika* ‘zaprzęg trzykonny’, *Brigadier* ‘kierownik grupy roboczej’, *Subbotnik* ‘dobrowolna praca kolektywna bez zapłaty’ itd., które zgromadził i omówił głównie Karlheinz Hengst (1971; 1977).

Na koniec należy wskazać dwie wszechstronne syntezy słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych przedstawione przez G. Bellmanna w dwóch obszernych artykułach encyklopedycznych (Bellmann 1984; 2004). Autor uwzględnił w nich szeroką strefę bezpośrednich kontaktów ludności słowiańskiej i niemieckiej oraz liczne niemieckie wyspy językowe w otoczeniu słowiańskim. Omawia też wpływy językowe na poziomie języków literackich (Fernentlehnungen). Obustronne wpływy słownikowe przedstawia w ujęciu historycznym od czasów najdawniejszych aż po współczesność, wskazując na warunkujące je zależności kulturalne. Wiele miejsca poświęca przedstawieniu interferencji językowej wysp Niemców Nadwołżańskich oraz szerokiemu wpływowi języka rosyjskiego na zmiany semantyczne w słownictwie niemieczyzny używanej w Niemieckiej Republice Demokratycznej. W swojej syntezie uwzględnił interferencje zachodzące we wszystkich warstwach językowych, podkreślając szczególne ich nasilenie w zakresie słownictwa. Zdecydowanie przeciwstawia się przyjmowaniu słowiańskich wpływów w zakresie morfologii (Bellmann 1984, 904–905; 2004, 3235).

Jak widać, slawiści i germaniści niemieccy zgromadzili ogromny liczbowo materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim. Bielfeldt (SWD, 18) podawał, że jego zbiory zawierały około 3000 różnego typu pożyczek słowiańskich, z których tylko drobna część dotyczyła niemieckiego języka literackiego lub potocznego, zdecydowana zaś większość różnych gwar niemieckich. Ja mam ich już ponad 4000, a wiele z nich ma nawet po kilkanaście różnych wariantów fonetycznych i morfologicznych.

Do pożyczek ogólnoniemieckich wywodzących się z różnych języków słowiańskich należy ok. 180 przykładów, jak np. *Peitsche* ‘bicz’, *Jauche* ‘gnojówka’, *Graupe* ‘kaszka, krupy’, *Quark* ‘twaróg, ser’, *Gurke* ‘ogórek’, *Zeisig* ‘czyżyk’, *Plötze* ‘płatka’, *Ukelei* ‘ukleja’, *Reizker* ‘rydz’, *Haubitze* ‘haubica’, *Droschke* ‘dorożka’, *Knute* ‘knut’, *Petschaft* ‘pieczęć’, *Grenze* ‘granica’ (Bielfeldt SWD, 21–79).

Wiele zapożyczeń ma szeroki zasięg regionalny, jak np. *dalli* ‘dalej, naprzód szybko’, *Penunse*, w Wiedniu *Penise* ‘pieniądz’, *Kobel* ‘kobyła’, *Dammlack*, *Dummlack* ‘głupiec’, *Maline* ‘malina’.

Zdecydowana większość pożyczek, jak już wspomniałem, ma charakter gwarowy. Nasilenie tych wpływów było dosyć znaczne, a dawniej musiało być większe. Bogate materiały zebrano z terenu Brandenburgii (BBWb) i Saksonii (WOSM), Śląska, Pomorza, b. Prus Wschodnich i Zachodnich (Frischbier, PrWb), a także Turynii (ThürWb) i Bawarii oraz Szlezewiku i Holsztyna. Ogromny materiał przyniosły regionalne słowniki niemieckie, z których pięć: dwa bawarskie (wydawany w Wiedniu WBÖ i wydawany w Monachium BWb), słownik niemieczyzny sudeckiej (SdWb), słownik pomorski (PWB), oraz słownik znad środkowej Łaby (MeWb), jeszcze nie są ukończone. Publi-

kacje te ciągle uzupełniają wcześniejsze opracowania, które powstawały w okresie, kiedy jeszcze wiele słowników regionalnych było właśnie w druku.

W dotychczasowych publikacjach koncentrowałem się na sławizmach niemieckich zawierających słowiańskie elementy słowotwórcze i na wpływach morfologicznych, na zapożyczeniach słowiańskich w twórczości pisarza Horsta Bienka oraz na ogólnych informacjach o wpływach słowiańskich, głównie polskich i czeskich w języku niemieckim oraz w jego gwarach (Siatkowski 2015).

Literatura

- BBWb**, *Brandenburg-Berlinisches Wörterbuch*, begr. und angelegt von A. Bretschneider, unter Einschluss der Sammlungen von H. Teuchert, fortgesetzt von G. Ising, bearb. unter der Leitung J. Wiese, I–IV, Berlin, 1976–2001.
- Bellmann G. (1971), *Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteleutschen*, Berlin – New York [z bogatą bibliografią].
- Bellmann G. (1984), *Slawisch/Deutsch*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, hrsg. von W. Besch, O. Reichmann, S. Sonderegger, 1. Halbband, Berlin – New York, s. 897–907.
- Bellmann G. (2004), *Slawisch/Deutsch (Schwerpunkte)*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, hrsg. von W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, S. Sonderegger, 4. Teilband, Berlin – New York, s. 3229–3259.
- Bernd Chn. Sam. T. (1820), *Die deutsche Sprache in dem Großherzogthume Posen und einem Theile des angrenzenden Königsreiches Polen, mit Vergleichungen sowohl der Mundarten, als auch anderer Sprachen, und mit eigenen Forschungen*, Bonn.
- Beyersdorff O. (1868, 1871), *Über Slavisches im Deutschen*, „Schlesische Provinzialblätter”, Jg LXXII, Der Neuen Folge Jg VII (1968), s. 446–448, 497–499, 549–551, Jg LXXV, Der Neuen Folge Jg X (1871), s. 497–499, 559–561, 606–607.
- Bielfeldt SWD**, H.H. Bielfeldt, *Die slawischen Wörter im Deutschen. Ausgewählte Schriften 1950–1978*, Leipzig, 1982.
- Bischoff K. (1967), *Sprache un Geschichte an der mittleren Elbe und der unteren Saale*, Köln.
- Bronisch G. (1862), *Grundzüge der deutschen Mundart, welche inmitten der sorbischen Bevölkerung und Sprache in der Niederlausitz und in den nördlichen Teilen der Lausitz gesprochen wird*, „Neues Lausitzisches Magazin”, t. XXXIX, s. 108–195.
- Brückner SE**, A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, 1927.
- BWb**, *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, II. Bayern. *Bayerisches Wörterbuch*, hrsg. von der Kommission für Mundartforschung, bearb. von J. Denz, B.D. Insam, A. Rowley, H.U. Schmid, München, 1995 i n.
- Eichler E. (1977), *Zum tschechischen Anteil am deutschen Wortschatz*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 21–28.
- Eichler E. (1993), *Überlegungen zum tschechisch-deutschen Sprachkontakt*, [w:] *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava*, hrsg. von K. Gutschmidt, H. Keipert, H. Rothe, Köln, s. 99–111.
- Eichler E., Kieser O. (1959), *Zur Geographie slawischer Lehnwörter im nördlichen Obersächsischen*, „Forschungen und Fortschritte”, t. XXXIII, s. 376–378.

- Eichler E., Kieser O. (1962), *Slawische Wörter im nördlichen Obersächsischen und im benachbarten Lausitzischen*, „Forschungen und Fortschritte“, t. XXXVI/1, s. 26–29.
- Eichler E., Krausch H.D. (1973), *Niedersorbische Pflanzennamen als Reliktwörter in deutschen Mundarten*, „Lëtopis Instituta za serbski ludospyt“, t. A 20/1, s. 67–96.
- Eichler E., Weber H. (1966), *Ist ostmitteldeutsch Bemme für 'bestrichene Brotscheibe' slawischer Herkunft?*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. X, s. 231–237.
- Eichler EWSE**, E. Eichler, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen*, Bautzen, 1965 [tu bibliografia dalszych jego prac].
- Fleischer S. (2008), *Slawische Lexik in den deutschen Mundarten. Dargestellt anhand des Ostmitteldeutschen und Bairisch-Österreichischen*, Saarbrücken.
- Förstemann E. (1852), *Slavische Elemente in deutschen, namentlich westpreußischen Volksmundarten*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen“, t. I, s. 412–429.
- Frischbier H. (1882–1883), *Preussisches Wörterbuch. Ost- und westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge*, t. I–II, Berlin.
- Gollor G. (1920), *Oberschlesische Schimpfwörter*, „Der Oberschlesier“, Jg. II, Nr 10, s. 4–5.
- Gollor G. (1924), *Schimpfwörter aus dem Beuthener Lande, Beitrag zu einem ober-schlesischen Wörterbuche*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins“, z. 5/6, s. 40–54.
- Hengst K. (1971), *Zum Einfluss des Russischen auf die deutsche Gegenwartssprache*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 3–13.
- Hengst K. (1977), *Fachsprachliche Entlehnungen aus dem Russischen in der deutschen Gegenwartssprache*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 39–57.
- Hey G. (1893), *Die slawischen Siedlungen im Königreich Sachsen mit Erklärung ihrer Namen*, Dresden.
- Hinze F. (1963), *Die Endbetonung deutscher Ortsnamen slawischer Herkunft auf -in*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. VIII, s. 501–515.
- Hinze F. (1964), *Pomoraneische Bezeichnungen des Marienkäfers im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. IX (1964), s. 349–351.
- Hinze F. (1969), *Slovinzische Reliktwörter aus dem Sachgebiet der Winterfischerei im ehem. hinterpommerschen Niederdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 577–581.
- Hinze F. (1970a), *Einige slovinzische Reliktwörter im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 35–37.
- Hinze F. (1970b), *Slovinzische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 386–392.
- Hinze F. (1971a), *Slovinzische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern/Pomorze Zachodnie (Nachtrag)*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 385–388.
- Hinze F. (1971b), *Zu einigen pomoranischen Reliktwörtern aus dem Bereich der Segelschifffahrt*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 389–391.
- Hinze F. (1971c), *Zum Nachleben slovinzischer Gehöftsamen in Groß Garde (Gardna Wielka)*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 110–126.
- Hinze F. (1972), *Die Namen Scharmützel, Schermützel, Zermützel, Schermeisel und ihre Deutung*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVII, s. 19–24.
- Hinze F. (1977), *Pomoraneische Reliktwörter im hinterpommerschen Niederdeutsch* [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfeldts gewidmet*, hrsg. von H. Scheel, Berlin, s. 130–138.

- Hinze F. (1990), *Slawische Lehn- und Reliktwörter im vorpommersch-mecklenburgischen Raum*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XXX, s. 249–254.
- Hinze F. (1993), *Einige Lehnprägungstypen nach niederdeutschem Muster vornehmlich im Nordpomoranischen*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XXXVIII, s. 79–85.
- Hinze F. (1996), Gimmel, Gimmer, Gibbel – *eine polnische Bezeichnung des Pferdes im Nordostdeutschen?*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLI, s. 295–298.
- Hinze F. (2000), *Neuhochdeutsch Popanz ‘Schreckgestalt, Vogelscheuche; willenloser Mensch’: ursl.-dial. *popoľdnica ‘Mittagsgespenst’ und analoge (gemein)slawische Wortbildungs- und Bedeutungstypen*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLV, s. 215–219.
- Hoffmann H. (1909), *Einfluss des Polnischen auf Aussprache, Schreibung und formale Gestaltung der deutschen Umgangssprache in Oberschlesien*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. IV, s. 264–279.
- Hoffmann H. (1910), *Fremd- und Lehnwörter polnischen Ursprungs in der schlesischen Mundart*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. V, s. 193–204.
- Hoffmann J. (1996), *Pan Schnüppenschewski im Ruhrgebiet*, „Dialog, Deutschpolnisches Magazin”, 10 April, s. 97–98.
- Kiparsky V. (1936), *Fremdes im Baltendeutsch*, „Mémoires de la Société Neophilologique de Helsingfors”, t. XI, s. 222 + 1 mapa.
- Kleczkowski A. (1913), *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Pamiętkowa księga ku uczczeniu czterdziestopięcio-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka*, przedmowa T. Grabowski, Kraków, s. 117–132.
- Kleczkowski A. (1931), *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Problem narodowościowy na Pomorzu. Pamiętnik Zjazdów Pomorzoznawczych*, Toruń, s. 113–130.
- Kleczkowski A. (1948), *Słowiańskie wpływy językowe w Szlezwiku i Holsztynie*, „Slavia Occidentalis”, t. XIX, s. 361–376.
- Knoop O. (1890–1891), *Plattdisches aus Hinterpommern*, 2. Sammlung: *Fremdsprachliches im hinterpommerschen Platt, nebst einer Anzahl von Fischerausdrücken und Ekelnamen*, (Wissenschaftl. Beilage zum Programm des kgl. Gymnasiums zu Rogasen – Progr. Nr 156), Rogasen.
- Machek ES–2**, V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha, 1968.
- Mak W. (1926), *Slavische Schimpfwörter im Schönwaldischen*, „Der Oberschlesier”, t. VIII, s. 772–774.
- Menge H. (1985a), *War das Ruhrgebiet auch sprachlich ein Schmelztiegel?*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 149–162.
- Menge H. (1985b), *Einflüsse aus dem Polnischen im Ruhrgebiet? Exemplarische Behandlung eines Kapitels aus der „Volkslinguistik“*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 223–244.
- MeWb**, *Mittelelbisches Wörterbuch*, t. II, H–O, G. Kettmann, 2002, t. I, A–G, K. Bischoff, G. Kettmann, 2008, Berlin.
- Mitzka W. (1963–1965), *Schlesisches Wörterbuch*, t. I–III, Berlin.
- Müller B. (1972), *Zum Einfluss slawischer Sprachen auf sozial determinierte Schichtungen des deutschen Wortschatzes*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XVII, s. 742–750.
- Müller B. (1974), *Zur Typisierung slawischer Wörter in deutschen Mundarten*. „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur”, t. 94, Halle/Saale, s. 101–140.

- Müller B. (1977), *Zu slawischen Wörtern in mundartlichen Wortschatzsammlungen des Deutschen*, [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfelds gewidmet*, hrsg. von H. Scheel, Berlin, s. 144–146.
- Müller K. (1966), *Slawische Wörter im Deutschen für den Fruchtstand der Nadelbaume*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XI, s. 657–680.
- Müller K. (1969a), *Slawische Bezeichnungen im Deutschen für den Pfifferling*, [w:] *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*, hrsg. von W. Kraus, Berlin, s. 136–143.
- Müller K. (1969b), *Die deutschen Bezeichnungen slawischer Herkunft für den Echten Reizker...*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 545–576.
- Müller K. (1970), *Ein slawisches Reliktwort für den Pfifferling in Thüringen*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 32–34.
- Müller K. (1972b), *Slawische Pilzennamen in den ehemaligen deutschen Mundarten Schlesiens*, „Prace Filologiczne“, t. XXIII, s. 239–251.
- Müller K. (1977b), *Plötze – Die Geschichte eines slawischen Wortes im Deutschen*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 69–84.
- Müller K. (1995), *Slawisches im deutschen Wortschatz*, Berlin [tu bibliografia dalszych jego prac].
- Müller R. (1966), *Die Synonymik von 'Peitsche'. Semantische Vorgänge in einem Wortbereich*, Marburg.
- Nesselmann G.H.F. (1870–1871), *Forschungen auf dem Gebiete der preußischen Sprache*, Alt-preussische Monatschrift. Der neuen Preußischen Provinzial-Blätter vierte Folge VII (Prov. Bl. LXXIII 1870), s. 289–319, VIII (Prov. Bl. LXXIV 1871), s. 59–78, 673–700.
- Nesselmann G.H.F. (1873), *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath...*, Berlin.
- Neumann J.W. (1853), *Sammlung mancher vorzugsweise niederlausitzischen Spracheigentümlichkeiten (Provinzialismen und Idiotismen)*, „Neues Lausitzches Magazin“, t. XXX, s. 234–252.
- Nyenhuis A. (2011), *Deutsche und Polen im Sprachkontakt. Polnische Einflüsse im deutschen Schlesien*, Frankfurt am Main.
- Olesch R. (1970), *Slavistische Anmerkungen zum Schlesischen Wörterbuch*, „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik“, t. XXXVII, s. 190–203.
- Petters I. (1858), *Lexicalisches im Anschlusse an Weinholds Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche*, „Deutsche Mundarten“, t. V, s. 472–479.
- Polenz P. von (1963), *Slavische Lehnwörter im Thüringisch-Obersächsischen nach dem Material des deutschen Wortatlas*, [w:] *Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen*, t. II, hrsg. von L. E. Schmitt, Gießen, s. 265–300 + 4 mapy.
- PrWb**, *Preußisches Wörterbuch*, begr. von E. Riemann, hrsg. von E. Riemann, U. Tolksdorf, R. Goltz, I–VI, Neumünster, 1974–2005.
- PWB**, *Pommersches Wörterbuch*, begr. von W. Stammer, fortgesetzt von H-F. Rosenfeld, hrsg. von R. Herrmann-Winter, M. Vollmer, Berlin, 1997 i n.
- Rother K. (1913), *Fremdwörter in der schlesischen Mundart*, „Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“, t. XV, s. 137–155.
- Schleicher A. (1851), *Über die wechselseitige Einwirkung von Böhmisches und Deutsch*, „Archiv für das Studium der neueren Sprachen“, t. IX, s. 38–42.

- Schmitt F.W.F. (1879), *Die Provinz Westpreußen, wie sie entstanden und wie sie gegenwärtig beschaffen ist*, Thorn.
- Schönfeld H. (1963), *Slawische Wörter in den deutschen Mundarten östlich der unteren Saale*, Berlin.
- Schuchardt H. (1884), *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches. Dem Herrn Franz von Miklosich zum 20. November 1883*, Graz [przedruk: D. Gerhardt, München 1971.]
- Schwarz E. (1932/33), *Zur Wortgeographie tschechischer Lehnwörter in den deutschen Mundarten*. „Germanoslavica”, t. II, z. 2–3, s. 221–237, 327–343.
- Schwarz E. (1934), *Jazyk německý na území ČSR, Vlivy sousedních jazyků na německá nářečí na území Československé republiky*, [w:] *Československá vlastivěda*, t. III: *Jazyk*, red. O. Hujer, Praha, s. 592–597.
- Schwarz E. (1958), *Probleme der sudetendeutschen Lehnwortgeographie*, „Zeitschrift für Mundartforschung”, t. XXVI, s. 128–150.
- Schwarz SdWa**, Schwarz E. (1954–1958), *Sudetendeutscher Wortatlas*, t. I–III, München (1954–1958).
- SdWb**, *Sudetendeutsches Wörterbuch. Wörterbuch der Mundarten in Böhmen und Mähren-Schlesien*, begr. von E. Schwarz, betreut von F.J. Beranek, H. Wolf-Beranek, H. Kühnel, N. Englisch, hrsg. von H. Engels, O. Ehrismann, München, 1988 i n.
- Siatkowski J. (2015), *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa [tu bibliografia dalszych prac].
- Skála E. (1973), *O pražské němčině 16. století*, „Slovo a slovesnost”, t. XXXIV, s. 215–223.
- Skála E. (1991), *Das Prager Deutsch*, „Jahrbuch”, t. V, s. 130–140.
- Skála E. (1995), *Deutsche und tschechische Sprache in den böhmischen Ländern*, [w:] *Deutsche und Tschechen. Nachbarn im Herzen Europas, Beiträge zu Kultur und Politik*, Köln, s. 90–99.
- Steinhauser W. (1958), *Slawisches im Wienerischen*, „Muttersprache”, t. LXVIII, s. 133–142.
- Steinhauser W. (1962), *Slawisches im Wienerischen*, Wien.
- Steinhauser W. (1978), *Slawisches im Wienerischen*, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Wien.
- Teuchert H. (1958), *Slawische Lehnwörter in ostdeutschen Mundarten*. „Zeitschrift für Mundartforschung”, t. XXVI, s. 13–31.
- ThürWb**, *Thüringisches Wörterbuch*, Auf Grund der Sammlungen von V. Michels und H. Hücke bearb. B. IV–VI, 1975–1990, unter Leitung von K. Spangenberg, fortgesetzt unter der Leitung von W. Lösch, B. I–III, 1999–2006, Berlin, 1975–2006.
- Tomanek E. (1890–1891), *Über den Einfluss des Tschechischen auf die deutsche Umgangssprache in Österreich-Schlesien, bes. Troppau und Umgebung*, Troppau.
- WBÖ**, *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, I. Österreich. *Wörterbuch der bairischen mundarten in Österreich*, hrsg. von der Kommission für Mundartkunde und Namenforschung, bearb. von V. Dollmayr, E. Kranzmayer, M. Hornung, W. Bauer, Wien, 1963 i n.
- Weinhold K. (1852), *Deutsches und Slavisches aus der deutschen Mundart Schlesiens*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen”, t. I, s. 245–257.
- Wick P. (1939), *Die slavischen Lehnwörter in der neuhochdeutschen Schriftsprache*, Marburg.
- Winter R. (1961), *Einige slawische Entlehnungen in der niederdeutschen Mundarten des ehemaligen Hinterpommern*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe”, t. X, s. 271–277.

- Winter R. (1963), *Slawische Entlehnungen im niederdeutschen Wortschatz des ehemaligen Hinterpommern*, „Lud”, t. XLVIII, s. 277–297.
- Winter R. (1967), *Suffixe der slawischen Lehnwörter im Pommerschen und ihr Einfluss auf die niederdeutsche Wortbildung*, „Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung”, t. XC, s. 106–121.
- Wolf H. (1965), *Deutsch-slavische Begegnung in der Sprache der Reformationszeit, Ihre Widerspiegelung bei Johannes Mathesius*, „Die Welt der Slaven”, t. X, s. 51–98.
- WOSM**, *Wörterbuch der obersächsischen Mundarten*, begr. von T. Frings, R. Große, unter der Leitung von D. Helm, t. I, unter der Leitung von G. Bergmann, t. II-IV, Berlin, 1988–2003.
- Ziesemer W. (1923), *Beobachtungen zur Wortgeographie Ostpreussens*, „Zeitschrift für deutsche Mundartforschung”, t. XVII, s. 149–160 [polonizmy na s. 150–151].
- Ziesemer Wb**, Ziesemer W. (1935–1944), *Preußisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands*, t. I: A–C, t. II: D–Fingernagel, Königsberg.